

İnsan miflərin rasiyal tərəfinə inanır, hətta tarixi faktlar kimi qəbul edir; irrasional tərəfini isə real hadisələrə toplum tərəfindən əlavə olunan uydurmalar hesab edir...

İlqar Fəhmi

Kitabdan fraqmentlər

3-cü fraqment

Pardə önü və arxası

Qızılbaşlığın mənbəyində dayanan Şeyx Səfiəddin İshaq Ərdəbilidir, onun haqqında nə biliriz?

Qısa xronika belodir - miladi tarixiylə 1252-ci ildə Ərdəbil yaxınlığında doğulub, öz dövrü üçün ən yüksək səviyyəli təhsil alıb, bir neçə dil öyrənib, daha sonra fəaliyyətini təriqət müstəvisinə keçirib, 20 ildən çox müddətdə məşhur sufi müridi Şeyx İbrahim Zahid Gilaninin müridi, olub, nəhayətdə özü Müridlik dərəcəsinə yüksəlib, öz "Darül-İrşad"ı yaradıb. Onun sağlığı dövründə Səfəvi təriqəti Şərqi on nüfuzlu-ürfan məktəblərindən birinə çevrilib, on miflərlə müridi və ardıcılı olub... 1334-cü ildə vəfat edib. Övladları onun İrşad yolunu davam etdiriblər və nəhayətdə xələfi İsmayıl Heydər oğlu Səfəvi Azərbaycan dövlətini qurub...

Bunları hamı bilir. Onlarla kitablarda, internetdə bu faktları oxumaq olar... ("İrşad" terminini unutmayın, çünki bu xüsusda növbəti hissələrdə geniş danışmağa ehtiyac olacaq.)

Bəli, mifik teatr səhnəsinin portə ötinə nozar saldıq, indi isə portə arxasına keçək və baxaq ki, orda Şeyx Səfiəddin İshaqı necə görürük?

Lakin bundan əvvəl kiçik bir pauza verməyə ehtiyac var. Niyə? Çünki tarixi-rasional (ictimai-siyasi) bir təmasanın portə arxasına keçmək istəyənlər bir çox irrasional mistik heqiqətlərlə üz-üzə qalacağını bilir, əvvəlcədən bu heqiqətlərlə öz fərdi münasibətini müəyyən etməlidir.

Yəni, verilən informasiyanı mənasız formada qəbul edirməyi və öz şüurunda necə öridəcəm.

Söhbətimizin bu yerində etnosun mifqavrama mexanizmləri barədə iki-üç kəlmə danışmaq zərurətində, yeri-
rino düşür.

20-ci əsrdə bu xüsusda xeyli sayda elmi kitablar yazılıb, toplumun əski mifləri öz təhlükəsizliyində nə formada saxlamağı və yaxud müasir hadisələr təhlükəsizliyinə yəsinəndə bunun reaksiya verməsi barədə müxtəlif ziddiyyətli fikirlər irəli sürülüb. Avropa alimləri Karl Qustav Yunqdan, Yakov Qolosovkərdən tutmuş, dahi rus mütəfəkkiri L. Sosevə qədər böyük pleyada alimlər miflərin spesifik mənəviyyətini izah etməyə çalışıblar. Ancaq ofuslar olsun ki, bu izahatlar çox şərhi, nisbi və ziddiyyətli olub. Zənnimcə, bunun səbəbi də mifik təfəkkürə real dünyəvi mənəviyyətə yanaşmaq metodu səbəb olub.

Miflərin mənəviyyəti yoxdu. Mif başlan yerə mənəviyyət bitir. Ona görə bu sistemləmədə hər şey şərhtir. Lakin buna rəğmən, bu şərtliliklərin bazisi üzərində gözlənmək istəyirəm ki, bizim mövzuya yanaşma tərzini müəyyən edək.

Adotən mifqavramanın üç növünü müəyyən edirlər.

Birinci növ tam metafizik inam üzərində qurulur. Burada insan heç nəyə şübhə etmir, mifin hər komponentini reallığı kimi qəbul edir. İnsan oqlinin sipərinə götürür, öz ruhunun qapılarını açaraq, mifdən gələn bütün metafizik-mistik informasiyanı öz ruhuna, təhlükəsizliyinə çəkir.

İkinci növ yanaşma reallığı irrealitəliyə söhbətdir. İnsan miflərin rasiyal tərəfinə inanır, hətta tarixi faktlar kimi qəbul edir; irrasional tərəfini isə real hadisələrə toplum tərəfindən əlavə olunan uydurmalar hesab edir... Buna görə də mifdən gələn metafizik informasiya insan ruhuna yol tapa bilmir.

Üçüncü növ yanaşma isə sırf ədəbi yanaşmadır. İnsan bütün mifləri sırf ədəbi material kimi qəbul edir, onların bətinədəki metafizik informasiyanı yox, zahiri ədəbi estetikasını qəbul edir... (faktkdir ki, hətta əksər hallarda dini-səmavi kitablar da müəyyən təbəqələr tərəfindən çox gözəl yazılmış ədəbi material, ədəbi mətn kimi qavran-

ılır.)

Amma mahız üçüncü yanaşma zamanı maraqlı bir hal təzahür edir. İnsan özünü sırf ədəbi materialla kontakta hazırladığına görə beyninin rasiyal sipərinə qaldırır, miflər rahətə onların ruhuna axır. Əlbəttə, ədəbi material kimi qəbul olunan miflər öz metafizik informasiyasını insan ruhuna tam ötürə bilmir. Lakin təhlükəsizlik arxetiplərlə zəif də olsa kontakta girdiyinə görə, təsirində ötürülür. (Məlum faktkdir ki, son yüz ildə miflər əksər hallarda, mədəniyyət-ədəbiyyat xadimləri və mədəniyyətsünas alimlər tərəfindən istifadə olunub.)

Zənnimcə, Səfəvi tarixinin mifik-metafizik tərəfini öyrənmək prosesində də, birinci və üçüncü yanaşma tərzlərindən istifadə etsək düzgün olar. Kim nə dərəcədə inanırsa-inanır. Kim inanmırsa, ədəbi material kimi - misalçün, magik realizm janrında yazılmış tarixi-mistik roman kimi qəbul edilsin...

Bir həqiqət də çıxmaq istəyirdim. Miflərin mövcudluq dövrünü mənasızlaşdırmaq məqsədini bəzən şəxsin öz maraqlarına böylərdim. Su (göz yaş) mərhələsi, qan mərhələsi və yaddaş mərhələsi.

İnsan dünyəyə gəlməmişdən əvvəl ana bətinədə su içməyə başladığı kimi, miflər də ilk mərhələdə göz yaş içində olur. İztirab, ağrı, acı, sonsuz dualar, qəlbləri rıqqətə gətirən hiss və hayacanlar bu mərhələdə mif toplumun sanki səmavi bağlarını təmin edir...

İkinci mərhələdə miflərin qan gücünə metafizik müstəvidən dünyəvi müstəviyə keçməsi üçün sücaetlər, qəhrəmanlıqlar göstərir, qanlar tökülür...

Üçüncü mərhələdə isə artıq öz dünyəvi ömrünü yaşayb qurtarmış miflərin toplumun yaddaşındakı, təhlükəsizlikdə həyatı başlanırlar. Bu mərhələdə mif xalqın yaddaşında bir qədər də genişlənir, daha da gözəlləşir, yeni çalarlar qəbul edir və sanki ağacdan torpağa düşən meyvənin toxumunu kimi, yenidən cücürüb ağaca çevrilməsi üçün meqam gözləyir... Çünki miflər heç vaxt ölmür, həmişə diri qalır.

(Nümunə: yaxın keçmişə nəzər salsaq, görürük ki, misalçün, alman miflərinin yaranmağındakı ilk mərhələ - Henrix Heynedən, Novalisdən tutmuş Vaqnerə qədər çoxsaylı dünyəvi adamların, sənətlərin

görgin fəaliyyətini; almanların qəlbini heyratə və rıqqətə gətirən, göz yaşlarını səlləndirən romantik əsərlər yaradıb vahid alman ruhunun, alman təfəkkürünün yaranması sahəsindəki fəaliyyəti dövrüdü.

İkinci mərhələ, Otto fon Bismarkın Almaniyaya "Dəmir və qanla birləşdirilməsi" prosesi idi.

Üçüncü mərhələ isə, 20-ci əsrin ikinci yarısından başlayaraq, alman xalqının təfəkküründəki miflərin müasir mövcudluğuna əhatə edir. Bütün o Ziqfridilər, Valkiriyalar sanki öz zamanını gözləyir ki, yeni-

bir neçə rəvayətdə öz əksini tapıb.

Birinci rəvayət məşhur sufi övliyəsi Pira Yusifin dilindən verilir. Məzmun bundan ibarətdir ki, Pira Yusif bir gecə yuxuda görür ki, qaralıq bir yuxuda, qəfilən üfüqdə sübhün şüaları görünür və qeyri-adi parıltısı olan günəş görünür... Pira Yusif heyrat içində soruşur ki, bu nədi belə? Qeybdən səs gəlir ki, bu sübh Şeyx İbrahim Zahid Gilanidir, o, doğan günəş isə Şeyx Səfiəddin İshaqdır...

Daha bir rəvayət Xütəni Sey-

Qızılbaş metafizikası,

Mozaik risalə

yid Calaləddin adlı bir sufi pirinin dilindən verilir.

Rəvayət belədir ki, Xütəni Seyyid Calaləddin səfərlərinin birində Ərdəbil ətrafından keçərkən, yolda gecələməli olur. Yuxuda görür ki, Ərdəbil ətrafındakı çöllükdə Məhəmməd peyğəmbər xeyli övliyələri birlikdə oturub, ara-sıra əlini göyə açır dua edir, övliyələr da amin deyir... Seyyid Calaləddin onlara yaxın gəlir, chiyatla soruşur ki, Həzrət peyğəmbər kimin üçün dua edir? Cavab verirlər ki, Ərdəbil Şeyx Səfiəddin üçün ki, gəlib dində yenidən qüvvət və rövnaq verəcəkdir...

Çoxsaylı vəqərlərdən biri artıq Səfiəddinin anasıyla bağlıdır. Rəvayətlərdə deyilir ki, qadın hamilə olarkən, özünü də heyratə salan qəribə hallar keçirirdi, səcib yuxular gördü. Ən çox təkrar olunan hal isə ondan ibarət idi ki, yuxuya gedən məqamlarda həmişə qulağına yavaşca zikir və salavat səsləri gəlirdi. Qalxıb evi-çiyi yoxlardı, heç kimin ibadət etdiyini gərdimiyinə görə, gəlib təzədən yerinə uzanardı. Amma yəndə də yuxuya gedən məqamda zikir və salavat sə-

Yazımın bu yerində mütləq Şeyx Səfiəddin mənaqəbatını müasir Azərbaycan əlifbasına transliterasiya edib, bugünkü oxucuların ixtiyarına buraxan mətnşünas alimlərimiz - akademik, elmlər doktoru Möhsün Nəğisoylu, Səvər Cəbbərti və Rauf Şeyxzamanova dərin təşəkkürlərini bildirirəm. Doqquz yüz sohilə folk bu kitabın ersəyö gəlməsinə çox böyük ixtiyar sərf edib. Və bu əziyyət olmasaydı, biz bu gün Şeyx Səfiəddin şəxsiyyətini tanımaq imkanından məhrum olacaqdıq...

Ən çox təkrar olunan hal isə ondan ibarət idi ki, yuxuya gedən məqamlarda həmişə qulağına yavaşca zikir və salavat səsləri gəlirdi.

Mifin doğulması

Şərq təfəkkür tərzinin bəlkə də spesifik cəhətlərindən biri budur ki, mifin yaranması onun qəhrəmanın maddi doğuluşundan əvvəl baş verir.

Yəqin ki, insanlar mifi zamana və məkana sığmayan metafizik informasiya ötürücüsü hesab ediyinə görə, mifin elə lap başlanğıcında zaman və məkan sərhədlərini yarıb keçib - qeyb alominə üz tutan hadisələrin olmağına ehtiyac duyulur... Səmavi kitablarla da diqqət etsək eyni həli müşahidə edərək ki, şəxsin dünyəyə gələcəyi barədə informasiyalar müxtəlif formalarda sanki metafizik aləmdən fiziki aləmə sızdırılır...

Şeyx Səfiəddin kimi ali dərəcəli bir övliyanın dünyəyə gələcəyi barədə öncədən verilən xəbərlər

lari cəsidərdi və səslər də getdikcə artardı... Qadını qorxuya salan isə bu idi ki, evdə ondan başqa heç kim bu səsləri eşitmir.

Vahiməyə düşən hamilə qadın xeyli narahat olsa da, dərindən heç kimə deyə bilmirdi, nəhayət, bir müddət sonra elə həmin naməlum səslər altında yuxuya gedəndən sonra görür ki, ağ paltarlı, nurani bir şey gəlib onun baş üstündə dayanıb o dedi ki, iztirab qəlməyö lüzüm yoxdu, zikir və salavat səsləri sonin öz bətinədən gəlir. Bu səslər əli mənəvi mərtəbəyə çatcaq övladınla bağlı sonuncun bir ilahi müjdədi. Çün yuxuya gedən məqamda Qeyb aləminin qapıları sonuncun açılır, o səsləri də qulağın eşidəsi olur...

Allaha şükürlər edən qadın yalnız bundan sonra rahatlanır...

